

Nervosa as a Modern Disease / J. J. Brumberg. - Cambridge : Harvard University Press, 1988.

15. Giddens A. Sociology / A. Giddens. - Cambridge : Polity Press, 1989.

16. Hirst P. Social Relations and Human attributes / P. Hirst, P. Woolley. - London : Tavistock, 1982. - 384 p.

17. Jordanova L. Sexual visions: images of gender in science

and medicine between the Eighteen and Twentieth Centuries / L. Jordanova. - Hemel Hempstead : Harvester Wheatsheaf, 1989. - 346 p.

18. Levin D. M. The Body's Recollection of Being: Phenomenological Psychology and the Reconstruction of Nihilism / D. M. Levin. - London : Routledge and Kegan Paul, 1985.

19. Markuse H. Eros and Civilization / H. Markuse. - London : Sphere Books, 1969.

Y. Potapenko

THE HISTORICAL GENESIS OF "SOCIOLOGY OF THE BODY" AS IMPORTANT TREND OF MODERN SOCIAL AND HUMANITARIAN STUDIES

The historical specific features of somatical analysis in modern sociological studies are considered. The special attention given to the "turn to the body" in sociology as the consequence of wide interdisciplinary dialogue with other social and humanitarian disciplines.

Key words: bodiness, sociology, turn to the body, body practices, interdisciplinary dialogue.

© Я. Поталенко

Надійшла до редакції 14.12.2011

УДК 130.32

КОНЦЕПТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ ЧАСТИНА II*

АЛІНА БІЛОУС,

кандидат філософських наук, доцент Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов

Стаття присвячена осмисленню європейської традиції в інтерпретації концепту громадянського суспільства. У запропонованій розвідці увага зосереджується на детермінантах і чинниках доконечності еволюції згаданого поняття в контексті європейського теоретичного поля.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, публічне і приватне, держава, влада.

Німецький філософ Гегель піддав найбільш ґрунтовному філософському аналізу соціальний феномен, який отримав назву громадянського суспільства. Він присвячує йому досить багато уваги у своїх працях "Філософія права" та "Філософська пропедевтика", де відзначає, що громадянське суспільство з'являється лише в сучасному світі й утворюється в процесі єднання різноманітних суспільних груп та індивідів. Підставове місце в структурі громадянського суспільства, згідно з гегелівською моделлю, посідає окрема особистість, що маніфестує свої аспірації й задовольняє їх лише опосередковано через процес спілкування. Він особливо підкреслював нерозривну єдність окремої особи як одиничного й суспільства як загального. За його словами, обоє вони "...існують лише одне для одного й одне

завдяки іншому, перевтілюючись одне в одне. Сприяючи здійсненню моєї мети, я сприяю здійсненню загального, а останнє у свою чергу, сприяє здійсненню моєї мети" [1].

Гегель поділяє уявлення про громадянське суспільство як про місце зіткнення індивідуальних, приватних інтересів. Індивіди, уважав він, не можуть існувати поза взаємозв'язком між собою, поза тим, що має назву суспільства. Але цей зв'язок конкретних особистостей, котрий служить для себе метою, є загальним лише формально: і в цьому для Гегеля полягає один із принципів громадянського суспільства. Він чітко усвідомлював наявність соціальних суперечностей, які роз'єднують ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, що "являє нам у цих протилежностях і їхньому переплетенні картинку настільки ж надзвичайної розкоші, надмірності, як і картину убогості й загального фізичного та морального занепаду" [Там само, с. 314].

* Частина I вміщена в № 7 (114) листопад-грудень 2011 р. на сторінках 140-144.

№ 1 (115) січень-лютий 2012 р.

Він уважав, що кожна особистість має можливість задоволення своїх потреб завдяки тому, що діє певним способом у межах громадянського суспільства, що громадянин не керується винятково вузьким егоїстичним інтересом, але й, за допомогою спільних цілей, - інтересом суспільним. Разом із родиною і державою громадянське суспільство становить у філософії Гегеля певну іпостась поняття "звичаєвості", тобто надособистісної, надіндивідуальної мети, що є синтезом абстрактного права й моралі. Іншими словами, це суспільство означає реальну цілісність, керовану власними правилами, що включають елементи арбітражності й випадковості. Гегель трактував громадянське суспільство як продукт капіталізму (звідси термін *burgerliche Gesellschaft*), підкреслюючи одночасно, що воно є втіленням ліберальних проектів гармонії самої творчої організації суспільства. У той же час він належав до тих мислителів, що вбачали реальні суперечності між партикуляризмом ринкових дій і загальною принциповістю і норм, котрі керують життям суспільства і держави.

Розв'язання цієї суперечності розглядалося Гегелем у двох площинах. По-перше, громадянське суспільство визначало межі ринкової дійсності через правові установи й забезпечення приватної власності, унаслідок чого арбітражна воля особистості не була вже основною рисою функціонування цього суспільства. Функцію регуляції ринку суспільство реалізує за допомогою державних інституцій (поліція, суди), що охороняють цивільні інтереси й одночасно забезпечують інтереси суспільства. Партикуляризація інтересів суттєво обмежується також завдяки існуванню корпорації, інституту громадянськості, що виконує посередницькі функції між окремим, особливим (наприклад, професійним інтересом) та інтересом (метою) загальним. По-друге, Гегель сприймав громадянське суспільство як феномен, що є комунікативною ланкою між сім'єю і державою; і тому воно є необхідною умовою становлення соціальної цілісності, що складається із сім'ї, громадянського суспільства й держави.

Звідси випливає, що виникнення держави було певною історичною необхідністю, оскільки сучасне суспільство не могло "існувати поза державою". Одночасно це "розходження визначає те, що вживання знака рівності між громадянським суспільством і державою неправомірне" [Там само].

"Якщо ототожнювати державу і суспільство та вбачати її призначення в забезпеченні й захисті власності й особистої свободи, то інтерес одиничних людей як таких виявляється останньою метою, для якої вони з'єднані, а із цього випливає також, що залежно від свого бажання може бути чи не бути членом держави. Однак насправді ставлення держави до індивіда зовсім інше; оскільки воно є об'єктивний дух, сам індивід володіє об'єктивністю, істиною й моральністю лише настільки, наскільки він член держави" [Там само, с. 364].

Функції держави, за Гегелем, визначаються необхідністю вирішення суперечностей, що виникають у самому громадянському суспільстві. Держава є основною формою чи інститутом суспільного існування, необхідним для стримування стихійності (розмаїтості) ринку й самого суспільства. Фіксацією цієї установки стало визначення громадянського суспільства як "зовнішнього суспільства". Держава й

суспільство не є незалежними модусами буття. Первісна диференціація громадянського суспільства й держави має, згідно з Гегелем, плінний, минулий характер. Суспільство стає державою, зберігаючи, однак, здатність до самоорганізації. Зайве втручання держави в поле функціонування громадянського суспільства може привести до посилення суперечностей, породжених самим суспільством.

На думку Гегеля, тільки держава може охороняти суспільство і його права, у тому числі й від зовнішніх ворогів. Інтерес особистості може бути реалізований лише як момент спільного інтересу. Безумовно, слухним слід визнати висновок Гегеля про те, що індивід має право на певні вимоги до суспільства: індивід повинен виконувати обов'язки щодо суспільства, а суспільство повинне захищати його права.

За загальним визнанням, Гегель став стрижневою постаттю в концептуалізації феномена громадянського суспільства, властивого Європі, що ставала на шлях модернізації. Іноді висловлюються думки, що "жодна із сучасних розробок цієї проблеми не додала нічого істотного (ні єдиної категорії) до системи таких категорій, запропонованих Гегелем, як законність, приватна власність, спільнота, асоціація, публічність і посередництво" [Там само].

Теоретичні погляди К. Маркса (1818 - 1887) з проблем громадянського суспільства являють собою, з одного боку, розвиток деяких положень гегелівської філософії, а з іншого - спробу створення такого бачення суспільного розвитку, реальне втілення якого повинно було вести до знищення економічних і соціальних джерел розбіжностей як між власником (*bourgeois*) і громадянином (*citoyen*), так і самої держави. Указуючи, що "анатомію громадянського суспільства варто шукати в політичній економії", К. Маркс бачив ознаки останнього насамперед у сфері економічних відносин. Марксистське положення про онтологічний примат економіки стосовно політики вело до радикального перегляду як аристотелівського ідеалу *zoon politikon*, так і гегелівської концепції держави.

К. Маркс і Ф. Енгельс запропонували розглядати її не як процес договору з владою, а як поступове визволення від держави. Поняття громадянського суспільства К. Маркс інтерпретував, головним чином, через примат явищ, що виражають, на його думку, визначальні риси капіталістичного суспільства. До них він відносив, насамперед, явище відчуження, що є всеохоплюючим у капіталістичній системі (засобів праці і самої праці, особистості, держави, атомізації суспільства); підпорядкованість усіх областей соціального й політичного життя економіці (у т.ч. права, ідеології, моралі, сімейного життя тощо) і невизначений антагонізм соціальних сил. "Розміщення Марксом громадянського суспільства в економічній структурі буржуазного суспільства було наслідком його економічного редуціонізму. Він стверджував, що поняття "громадянське суспільство" (*burgerliche Gesellschaft*) з'явилося в XVIII ст., коли відносини власності остаточно вивільнилися з античної і середньовічної спільності, але саме громадянське суспільство почало розвиватися разом із буржуазією" [2, с. 14]. Основоположники діалектичного матеріалізму розглядали громадянське суспільство як певну фазу історичного процесу, обумовлену рівнем розвитку продуктивних сил. "Візь-

міль певний ступінь розвитку виробництва, обміну й споживання і ви отримуєте певний суспільний лад, певну організацію сім'ї, станів, певне громадянське суспільство" [3, с. 402].

На думку К. Маркса, у майбутньому судження про громадянське суспільство стануть не актуальними, тому що в суспільстві майбутнього не буде нерівності, це буде суспільство вільних асоційованих особистостей, суспільство громадян. Оскільки громадянами будуть усі, то й підкреслювати громадянську своєрідність особистості не доведеться, це стане умовою реального заперечення громадянського суспільства.

Своєрідне ставлення до людини у своїх роботах явили класики "наукового комунізму". Уважаючи індивіда сучасної їм формації егоїстичною істотою, вони характеризують його як людину, що "...замкнулася у собі, у своєму приватному інтересі й приватній сваволі й відокремилась від суспільного цілого" [4, с. 447].

Якщо громадянське суспільство й держава відірвані одне від одного, отже, громадяни держави відірвані від громадян суспільства. Людина, таким чином, розвивається, вона знаходить себе в подвійній організації - у бюрократичній (держава) і в соціальній (громадянське суспільство). Як бачимо, класики марксизму усвідомлювали наявність політико-публічного простору в людському бутті й необхідність досягнення гармонії в житті, розірваному між "приватним" і "суспільним" індивіда, появу якого вони пов'язували з побудовою комунізму - суспільства, що поглинає і державу, і приватну цивільну сферу.

У громадянському суспільстві класики марксизму побачили справжнє джерело і театр всієї історії, що визначило два витoki спілкування. Перше - це соціальне начало, "людське буття", що містить у собі витoki первісних історичних відносин. Друге - державне (політичне), що лежить ніби поза соціальним. Держава, таким чином, ніби вносить політичний елемент у суспільство, але й суспільство соціально обумовлює політичну владу, наповнюючи її змістом. Держава являє собою політичне встановлення, форму, що організує громадянське суспільство, суспільство приватних матеріальних інтересів, форму, що, зовні обіймаючи його цілком, насправді служить інтересам власників, панівним класам. Сферами буттєвості такого суспільства, згідно з К. Марксом, є не тільки економіка, але й культура, ідеологія та породжені ними суспільні рухи.

Найбільш детально погляди К. Маркса на громадянське суспільство обґрунтовані в роботі "До єврейського питання" (1843 р.), де він підкреслив, що "конституювання політичної держави й розщеплення громадянського суспільства на незалежні одиниці, співвідношення яких визначає право, відбувається внаслідок політичної революції... Вона входить до громадянського суспільства, до світу потреб, праці, приватних інтересів, приватного права як до основи свого буття, як до передумови, що не вимагає подальшого обґрунтування, тобто як до своєї природної (притаманної саме їй) бази. І, нарешті, індивід, таким, яким він постає як член цивільного суспільства, вважається саме людиною, *homme*, на відміну від *citoyen*, оскільки є людиною у своєму конкретному, індивідуальному, безпосередньому бутті, у той час як людина політична - це

лише абстрагована, штучна людина, алегорична особистість, юридична особа. Справжня людина визнана лише у вигляді егоїстичної одиниці, дійсна людина - у вигляді абстрактного *citoyen*" [4, с. 446].

Емансипація особистості й суспільства, що відбулася внаслідок буржуазної революції, стали для К. Маркса одночасно початком відокремлення суспільства від держави, а це, у свою чергу, вело до роздвоєння життя особистості на конкретне в суспільстві й абстрактне в державі. "Феодальне суспільство було зведено до своєї основи... - людини егоїстичної. Ця людина, член громадянського суспільства, є зараз базою, передумовою політичної держави" [5, с. 178].

Методологічні посилки політичної доктрини К. Маркса і, насамперед, його розуміння економічної обумовленості привели до того, що він дуже мало приділяв уваги проблемі соціальних структур громадянського суспільства, розглянутих як простір між особистістю й державними інститутами. Проблема пошуків сенсу "третього шляху" постала в добу лібералізму у зв'язку з атомізацією та конкуренцією особистостей у сфері вільного ринку. Вона стала предметом досліджень Генрі Сен-Сімона, Огюста Конта, Алексиса де Токвіля, Еміля Дюркгайма, Фердинанда Теніса й ін.

Рішення цієї проблеми намічалось в становленні мережі "природних" чи добровільних груп й організацій, у межах яких особистості мають повну свободу розвитку почуття суспільної солідарності та громадянської участі в громадському житті. Соціологічний підхід характеризувався уявленням про громадянське суспільство як поле підтримки діяльності індивіда, особливого роду посередника, завдяки якому вони можуть реалізовувати свої власні проекти, узгоджуючись згідно з повсякденним життям і тим способом, який би дозволяв їм рятуватися від залежності держави. Цей підхід додавав концепту громадянського суспільства можливість посягати здатність індивідів до об'єднання, до деатомізації суспільства. Ця точка зору знайшла своє відображення в соціально-філософській доктрині А.Токвіля. У своїх роботах "Про демократію в Америці" (1835-1840) і "Старий порядок і революція" (1856) він розрізняє, хоча й не однозначно, три сфери громадського життя: 1) державу як систему формальної політичної репрезентації, що включає представницькі органи, суди, бюрократію, поліцію й армію; 2) цивільне суспільство як арену приватних інтересів й економічної активності індивідів; 3) політичне суспільство [6, с. 354].

Виходячи з особливостей формування політичного життя в Америці і, насамперед, динамічного розвитку в цій країні різного типу добровільних організацій і товариств, покликаних до життя самими громадянами, А. Токвіль уважав, що "громадські організації полегшують виникнення політичних об'єднань; однак, з іншого боку, політичні організації сприяють розвитку й удосконаленню громадських організацій. У суспільному житті кожна людина може вважати, що вона є самодостатньою. У сфері політики це неможливо. Якщо ж суспільство має політичне життя, ідеї й прагнення до об'єднань функціонують у менталітеті громадян. І незалежно від того, наскільки велике мимовільне небажання громадян до спільної діяльності, до нього будуть готові в ім'я "добра політичного угруповання" [Там само, с. 56].

На думку А. Токвіля, цивілізовані суспільства відрізнялися розвитком політичних угруповань (місцеве самоврядування, політичні партії, суди присяжних, громадська думка), а також цивільних об'єднань (церква, школа, преса, профспілкові організації тощо). Основним фактором, що розрізняє характер об'єднання, був для нього критерій інтересу. А. Токвіль уважав, що цивільні об'єднання формуються на підставі приватних (головним чином економічних) відносин, на відміну від політичних організацій, цілі яких були окреслені відповідно до принципів певної доктрини чи політичної програми або були обов'язковими для всіх правилами політичного життя. Він підкреслював, що обидва типи організацій є "школою демократії" ("школою громадянської освіти, виховання"), оскільки завдяки їм громадяни мають можливість вільного обміну поглядів, удосконалюють навички самоорганізації й зміцнюють почуття автономії стосовно інститутів держави. Він відзначав, що найбільшою турботою уряду повинна стати турбота про те, що "...об'єднана сила громадян завжди виявиться більш здатною забезпечити суспільний добробут народу, ніж урядова влада", тому що центральна влада, якою б освіченою і майстерною вона не була, не в змозі охопити всі подробиці життя народу" [Там само, с. 354].

Реалізують свої приватні інтереси громадяни нової Англії в громаді й громадянських асоціаціях. Громада, на думку автора, відповідає самій природі людини. Саме тут індивід є безпосереднім джерелом влади. Політичне життя Америки зародилося в громаді, громада постійно залучена в політику. Громадянин прив'язується до своєї громади, тому що бере участь у її управлінні і, не втручаючись в життя громади, отримує ясне й реальне уявлення про природу своїх обов'язків і розмір своїх прав.

В основі організації громади, як відзначає А. Токвіль, лежить ідея: "Кожна людина є кращим суддею тому, що стосується лише її самої, і тому вона краще, ніж будь-хто інший, здатна подбати про задоволення своїх потреб" [7]. Як уважав А. Токвіль, активна участь індивіда в діяльності соціальних мікроструктур громадянського суспільства створює не тільки реальну основу демократичного місцевого управління, але й базис для розгортання політичного процесу самовиховання, що здатний привести до затвердження демократичної культури, що залучає громадян до сприйняття політики як природної сфери особистої зацікавленості й додатка до власних сил. На цій основі демократія з політичної надбудови перетворюється на спосіб життя, вплітаючись у повсякденну діяльність громадян.

Саме ця обставина й додає демократії ту силу, що живиться масовою соціальною творчістю, дає їй перевагу в порівнянні з іншими формами управління суспільством. "Демократія, - відзначав А. Токвіль, - не забезпечує людям найбільш кваліфіковане управління, але вона дає те, що часто не можуть створити найобдарованіші уряди, а саме - невгамовну силу й не віддільну від неї енергію, що здатна чинити чудеса, якими б несприятливими не були обставини. Такі справжні переваги демократії" [6, с. 252].

У цьому контексті громадське життя належало до тієї частини активності особистості, що знаходилася поза приватною сферою (домашнього господарства). Її відмітною рисою була плюралістична система інтересів та організаційних форм. Ця модель проклала шлях багатьом сучасним теоріям, у яких визначальними для громадянського суспільства були такі категорії, як плюралізм, демократія, участь, громадянськість тощо.

Висновок

Підсумовуючи вищенаведене, необхідно виокремити головні європейські концепти громадянського суспільства - аристотелівсько-нормативний, класично-модерний, ліберальний, консервативний. Саме вони та пов'язані з ними історичні практики в подальшому вплинули на формування постмодерністських версій громадянського суспільства. Упродовження в суспільне життя найкращого із цієї спадщини сприяло розширенню сфери свободи в європейському суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гегель Г. В. Ф. Философия права // Гегель Г. В. Ф. Сочинения : в 14 тт. / Г. В. Ф. Гегель. - М. ; Л., 1934. - Т. 7. - С. 229.
2. Cohen I. L. Civil Society & political Theory / I. L. Cohen, A. F. Arato. - Cambridge, 1994. - P. XIV.
3. Маркс К. Письмо П. В. Анненкову / К. Маркс // Маркс К. Соч. / К. Маркс, Э. Фридрих. - М. : Гос. изд-во политич. лит-ры, 1962. - Т. 27. - С. 402.
4. Маркс К. К еврейскому вопросу / К. Маркс // Маркс К. Соч. / К. Маркс, Э. Фридрих. - М. : Гос. изд-во политич. лит-ры. - Т. 1. - С. 446-447.
5. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Э. Фридрих // Маркс К. Соч. / К. Маркс, Э. Фридрих. - Т. 3. - С. 7-544.
6. Tocqueville A. Democracy in America / A. Tocqueville. - 1990. - Vol. 1. - № 9. - P. 252.
7. Токвилль А. Демократия в Америке / А. Токвилль ; [пер. с франц.]. - М. : Прогрес, 1992. - С. 86.

A. Bilous

CONCEPT OF CIVIL SOCIETY IN THE HISTORY OF EUROPEAN PHILOSOPHICAL THOUGHT

The article is devoted to the comprehension of the European tradition in the interpretation of civil society concept. In the proposed exploration the determinants and factors of evolution necessity of mentioned concept in the context of European theoretical field are focused.

Key words: civil society, democracy, public and private, state, power.

© А. Білоус

Надійшла до редакції 14.11.2011

№ 1 (115) січень-лютий 2012 р.